

ARTYKUŁY RECENZyjNE / REVIEW ARTICLES

Agnieszka Jagodzińska <https://orcid.org/0000-0003-3953-4280>

Badania nad konwersją: nowe trendy, metody, wyzwania

RESEARCH ON JEWISH CONVERSION:
NEW TRENDS, METHODS, AND CHALLENGES

Abstract: This review article addresses the recent popularity of studies on Jewish conversion. In particular, it examines the volume *Bastards and Believers: Jewish Converts and Conversion from the Bible to the Present* edited by Theodor Dunkelgrün and Paweł Maciejko (Philadelphia, 2020). The author of the article suggests looking at this volume as at a representative example of recent trends, themes, methods, and challenges present in studying Jewish conversion.

Keywords: conversion, converts, Christianity, Judaism.

Słowa kluczowe: konwersja, konwertyci, chrześcijaństwo, judaizm.

Publikacje naukowe ostatnich lat wskazują, że temat konwersji Żydów cieszy się wzmożonym zainteresowaniem badaczy. Liczba poświęconych mu tekstów wydanych szczególnie w minionej dekadzie – i to nie tylko artykułów, lecz także monografii i tomów zbiorowych – jest zaskakująco duża. Z mało popularnego zagadnienia w dawniejszych badaniach nad historią żydowską konwersja stała się obecnie jednym z szerszej studiowanych jej aspektów tak w Polsce, jak i za granicą. Jak można podsumować osiągnięcia minionych dziesięciu lat?

Badania nad konwersją Żydów na pewno nie stanowiły przed XXI w. *terra incognita*. Były jednak jednym z tych obszarów historii żydowskiej i nieżydowskiej, który wymagał nowych metodologii, nowych pytań

badawczych i jeśli nie nowych źródeł, to odmiennych niż dotąd sposobów czytania istniejących materiałów. Wydaje się, że wspólnymi cechami wielu publikacji ostatniego dziesięciolecia – niezależnie od ich konkretnego zogniskowania geograficznego, chronologicznego czy tematycznego – są właśnie zmiana sposobu patrzenia na problem konwersji, zniuansowanie jej rozumienia, próby przewyciężenia stereotypowych klisz wcześniejszej historiografii. W wydanym pod moją redakcją w 2012 r. tomie zbiorowym *W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*, uwzględniającym tak wyzwania napotymane w zakresie omawianej tematyki, jak i pojawiające się w niej nowe trendy, pisałam o potrzebie dalszej weryfikacji i doskonalenia rozumienia konwersji w różnych aspektach żydowskiego życia¹, ale nie mogłam podejrzewać, jak znaczący rozwój (zarówno jakościowy, jak i ilościowy) dokona się w literaturze naukowej poświęconej temu zagadnieniu w kolejnych latach. Nowe perspektywy w odczytywaniu historii żydowskich konwertytów oraz nowe spojrzenie na samo pojęcie konwersji zaproponowali w swoich monografiach m.in.: Todd M. Endelman w *Leaving the Jewish Fold* (2015)², Ellie R. Schainker w *Confessions of the Shtetl* (2017)³, David B. Ruderman w *Missionaries, Converts, and Rabbis* (2020)⁴, czy autorzy tekstów w takich tomach zbiorowych, jak *Konversion in Räumen jüdischer Geschichte* (2014)⁵, *Converts of Conviction* (2018)⁶, *Bastards and Believers*⁷ (2020). Wyraźnie eksponowanym nurtem w badaniach nad konwersją okazał się temat chrześcijańskich misji kierowanych do Żydów. Oprócz wspomnianej anglojęzycznej książki Rudermana pojawił się on również na gruncie polskich studiów w pracach autorstwa Jana Doktora *Misjonarze i żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*

¹ Agnieszka Jagodzińska, *W poszukiwaniu doskonałego rozumienia konwersji. Wprowadzenie*, [w:] *W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*, red. Agnieszka Jagodzińska, Wrocław 2012, s. 18.

² Todd M. Endelman, *Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*, Princeton 2015.

³ Ellie R. Schainker, *Confessions of the Shtetl: Converts from Judaism in Imperial Russia 1817–1906*, Stanford 2017.

⁴ David B. Ruderman, *Missionaries, Converts, and Rabbis: The Evangelical Alexander McCaul and Jewish-Christian Debate in the Nineteenth Century*, Philadelphia 2020.

⁵ *Konversion in Räumen jüdischer Geschichte*, red. Martin Przybilski, Carsten Schapkow, Wiesbaden 2014.

⁶ *Converts of Conviction: Faith and Skepticism in Nineteenth-Century European Jewish Society*, red. David B. Ruderman, Berlin 2018.

⁷ *Bastards and Believers: Jewish Converts and Conversion from the Bible to the Present*, red. Theodor Dunkelgrün, Paweł Maciejko, Philadelphia 2020.

(2012)⁸, Tomasza Wiśniewskiego *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich* (2013)⁹ czy Agnieszki Jagodzińskiej „*Duszozbawcy*”? (2016)¹⁰, a także był jednym z elementów omówionych w szerszej analizie Adama Kaźmierczyka *Rodzilem się Żydem...* (2015)¹¹, poświęconej konwertytom w dawnej Rzeczypospolitej. Oprócz wymienionych tu pozycji skoncentrowanych tematycznie na konwersji Żydów lub jej wybranych aspektach ukazały się również takie, w których stanowi ona istotny, choć nie jedyny, wątek prezentowanej narracji, czego najlepszym przykładem mogą być badania Pawła Maciejki nad Jakubem Frankiem i frankizmem (2011, wydanie polskie – 2014)¹². Spośród licznych nowych publikacji, których nie sposób przywołać tu wszystkich, w tym artykule chciałabym się skupić na jednej będącej, moim zdaniem, najbardziej aktualnym przeglądem badań nad konwersją w świecie żydowskim, a ponadto – najlepszą egzemplifikacją zarówno nowych trendów, jak i wyzwań badawczych.

Wspomniany tom wieloautorski *Bastards and Believers: Jewish Converts and Conversion from the Bible to the Present* pod redakcją Theodora Dunkelgrüna i Pawła Maciejki ukazał się w serii *Jewish Culture and Contexts* wydawanej przez University of Pennsylvania Press we współpracy z Herbert D. Katz Center for Advanced Judaic Studies of the University of Pennsylvania. Liczy ona już ponad sześćdziesiąt pozycji, których wkład w rozwój studiów nad kulturą żydowską w jej różnych kontekstach geograficznych, chronologicznych i tematycznych jest nie do przecenienia¹³. O wydaniu tomu w tej serii wspominam celowo, ponieważ ilustruje to tendencję do sytuowania badań nad konwersją w obrębie studiów nad kulturą i historią żydowską, a nie poza nimi¹⁴. Zbiór *Bastards and Believers*, wpisując się w wysokie standardy serii, przynosi czytelnikom najnowsze wyniki badań

⁸ Jan Doktor, *Misjonarze i żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*, Warszawa 2012.

⁹ Tomasz Wiśniewski, *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska w Białymstoku*, Łódź 2013.

¹⁰ Agnieszka Jagodzińska, „*Duszozbawcy*”? *Misje i literatura Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809–1939*, Kraków–Budapeszt 2016.

¹¹ Adam Kaźmierczyk, *Rodzilem się Żydem... Konwersje Żydów w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, Kraków 2015.

¹² Paweł Maciejko, *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement, 1755–1816*, Philadelphia 2011; polski przekład: tenże, *Wieloplemienny tłum. Jakub Frank i ruch frankistowski, 1755–1816*, tłum. Jacek Chmielewski, Gdańsk 2014.

¹³ Ich wykaz jest dostępny na <https://www.upenn.edu/pennpress/series/JCX.html> [dostęp: 10 grudnia 2020].

¹⁴ Zob. np. Todd M. Endelman, *Welcoming ex-Jews into the Jewish Historiographical Fold*, [w:] tenże, *Broadening Jewish History: Towards a Social History of Ordinary Jews*, Oxford 2011, s. 82–92.

nad problemem żydowskiej konwersji i konwertytów, które – jak proponowałam wyżej – można potraktować jako podsumowanie naukowych zainteresowań tym coraz popularniejszym w ostatnich latach tematem. Co zatem o kondycji badań nad konwersją mówi nam ten tom?

Chociaż Theodor Dunkelgrün i Paweł Maciejko zdecydowali się na chronologiczny układ tekstów w tomie, co sugeruje już podtytuł, to jednak książka jest czymś więcej niż jedynie zbiorem analiz poszczególnych kontekstów konwersji żydowskich rozłożonych wzdłuż osi czasu. Praktycznie każdy z zamieszczonych tu artykułów nawiązuje (bezpośrednio lub pośrednio) do zarysowanych we wstępie pytań, które redaktorzy stawiają badaczom tego wielowymiarowego i złożonego zagadnienia: jakie jest znaczenie konwersji, jak można ją pojmować i studiować, jak analiza poszczególnych jej kontekstów w konkretnych ramach czasowo-przestrzennych wpływa na kształtowanie się jej ogólnego rozumienia? Mimo że konwersję w kontekście żydowskim można rozumieć jako jedną z wielu odsłon szerszego zjawiska konwersji, to jednak pokazanie jej specyficzności i wyjątkowości jest jednym z celów, które przyświecały redaktorom tomu (10/426)¹⁵.

Tematem zdecydowanej większości tekstów jest konwersja na styku świata żydowskiego i chrześcijańskiego rozumiana jako przyjmowanie chrześcijaństwa przez Żydów, choć tom zawiera też artykuły dotyczące konwersji na judaizm. Tak silną reprezentację studiów nad historią dobrowolnego czy przymusowego, indywidualnego czy grupowego przechodzenia przez Żydów na chrześcijaństwo wyjaśniają redaktorzy we wprowadzeniu. Chociaż, jak piszą Dunkelgrün i Maciejko, przyjmowanie przez Żydów islamu nie było mniej ważne ani pod względem liczby konwertytów, ani wpływu, jaki wywierało na dzieje różnych grup żydowskich na świecie na przestrzeni wieków, to jednak właśnie konwersje Żydów na chrześcijaństwo bardziej niż cokolwiek innego ukształtowały „rozumienie czy wyobrażenie żydowskiej konwersji dominujące wśród Żydów i nie-Żydów” (10/426¹⁶). Dlatego zasadniczo decyzją redaktorów, aby skupić się na tym paradygmacie, który wydaje się kluczowy dla zrozumienia tego złożonego problemu, jest uzasadniona.

¹⁵ Podczas pisania tego artykułu korzystałam z wersji cyfrowej (Adobe Digital Editions) recenzowanej książki udostępnionej przez Wydawcę. Prezentowane dalej w tekście głównym odwołania do jej poszczególnych stron będą podawane w formacie sugerowanym dla tego typu źródeł elektronicznych, np. 10/426, gdzie 10 oznacza stronę dziesiątą w edycji cyfrowej liczącej 426 stron. Oznaczenia stron mają charakter orientacyjny, a numeracja stron edycji cyfrowej nie pokrywa się z paginacją książki w wersji papierowej.

¹⁶ Wszystkie przekłady cytatów z recenzowanego tomu zostały dokonane przez autorkę artykułu.

Dunkelgrün i Maciejko we wstępie do tomu zwracają uwagę na wyzwania, jakie stawia przed badaczami studiowanie konwersji. Jednym z nich jest wieloznaczność samego terminu i jego nieobiektywny, interpretacyjny charakter: „Określić coś mianem »konwersji« to nie opisywać, ale interpretować” (10/426). Studiowanie wielu zjawisk z nią związanych jest więc poszukiwaniem znaczeń. Nie są one jednak stabilne, lecz historycznie zmienne, kształtowane zarówno przez konwertytów różnych epok, jak i ich badaczy. Dlatego niezależnie od jednostkowej wartości ujętych w książce studiów istotne jest też to, że zebrane razem tworzą zarys zmieniających się sposobów rozumienia konwersji na przestrzeni dziejów – od czasów biblijnych do współczesności, swoistą *Begriffsgeschichte* (22/426). Choć oczywiście nie można uznać tego zarysu za kompletny, to jednak wystarczy, aby pokazać, że pod szerokim terminem-parasolem „konwersja” w poszczególnych odsłonach historyczno-geograficznych, w poszczególnych przypadkach konwersji zbiorowych i indywidualnych, kryją się różne sposoby konceptualizowania tego zjawiska oraz rozumienia dotyczących go kontekstów.

W nurcie nowych odczytań konwersyjnych terminów i pojęć szczególnie interesujące są artykuły: Sary Japhet, Andrew S. Jacobsa, Claude’a B. Stuczynskiego, Anne Oravetz Albert, Ellie R. Schainker czy Elliotta Horowitza. Sara Japhet, autorka artykułu *The Term Ger and the Concept of Conversion in the Hebrew Bible* (rozd. 1), analizuje znaczenie wspomnianego w tytule słowa *ger*, które w czasach pobiblijnych zaczęło być używane na określenie osoby przyjmującej judaizm, jednak w samej Biblii hebrajskiej nie odnosiło się do religijnego konwertyty. Japhet stawia dwa interesujące pytania. Pierwsze z nich brzmi: skoro *ger* nie miał takiego znaczenia w Tanachu, to jak biblijny kontekst użycia tego terminu doprowadził do późniejszego wykształcenia się takiego sensu w literaturze pobiblijnej? Drugie jest jeszcze ciekawsze: skoro *ger* w Biblii hebrajskiej nie oznaczał jeszcze konwertyty, to czy w ogóle istniało w niej pojęcie religijnej konwersji? (35/426). W świetle badań prezentowanych w artykule widzimy, że mianem tym określano przedstawicieli ludów, którzy po zamieszkaniu w Erec Israel przyjmowali zwyczaje i zasady religijne Izraelitów, co należy wszakże rozumieć jako skutek, a nie przyczynę ich przybycia na te tereny (36/426). W pewnym sensie można ich zatem postrzegać jako „Izraelitów przez zasiedzenie”, jednak z zastrzeżeniem, że ich konwersja nie była ani motywowana przez kategorie religijne, ani też opisywana przez ich pryzmat. Z drugiej strony *gerim* nie mieli automatycznie statusu

równego Izraelitom – uważano ich za obcych (38/426). Jednocześnie Japhet pokazuje, że koncepcja konwersji jako przyjęcia wierzeń Izraelitów motywowanego religijnie (a nie jak w poprzednim przypadku – społecznie) jest obecna w Tanachu, lecz opisuje się ją inaczej, na przykład terminem *niłwe*. Konwersja na judaizm (*gijur*) nie ma w tym okresie jeszcze sformalizowanego aktu, procedur, prawa – te wykształcą się dopiero w czasach pobiblijnych (42–43, 48/426). Jednakże w tych późniejszych wiekach stanowisko żydowskich autorytetów religijnych wciąż będzie dalekie od jedności w sprawie zasad przeprowadzania *gijuru* – czy to w średniowiecznym Aszkenazie, czy to we współczesnym Izraelu, co pokazują inne teksty w tym tomie¹⁷.

Równie dobrym przykładem badań stawiających pytania o rozumienie konwersji jest tekst Andrew S. Jacobsa *Ex-Jews and Early Christians: Conversion and the Allure of the Other* (rozdz. 2), który skupia się nie na mechanizmach i procedurach konwersji, lecz przede wszystkim – na jej znaczeniu. Dokładnie zaś Jacobs rekonstruuje znaczenie przypisywania żydowskiego pochodzenia trzem wczesnochrześcijańskim autorom – Epifaniuszowi z Salaminu¹⁸, Romanowi Melodosowi oraz Ambrozjasterowi, domniemanym konwertytom z judaizmu, którzy nigdy nie identyfikowali się jako eks-Żydzi ani nie byli tak określani przez swoich współczesnych (50/426). To studium pokazuje, jak badania konwersji (rzeczywistej czy wyobrażonej) zyskują przez uwzględnienie jej politycznego, społecznego i kulturowego kontekstu.

Tom przybliży również obecne w materiałach źródłowych paradygmaty konwersji kształtujące jej rozumienie w określonych kontekstach historycznych. Claude B. Stuczynski w artykule *Converso Paulinism and Residual Jewishness: Conversion from Judaism to Christianity as a Theologico-political Problem* (rozdz. 6) zajmuje się recepcją postaci i pism apostoła Pawła w kontekście *conversos*. Tym terminem zwykło się określać iberyjskich Żydów, którzy przyjęli chrześcijaństwo (najczęściej przymusowo), a także kolejne pokolenia ich potomków. Szczególna recepcja tradycji Pawłowych wykształcona w okresie późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności przez *conversos* i tych „starych chrześcijan”, którzy byli im przychylni,

¹⁷ Są to odpowiednio artykuły autorstwa Ephraima Kanarfogla *Conversion to Judaism as Reflected in the Rabbinic Writings and Culture of Medieval Ashkenaz: Between Germany and Northern France* (rozdz. 3) oraz Netanela Fishera *Opposition, Integration, and Ambiguity: Toward a History of the Israeli Chief Rabbinate's Policies on Conversion to Judaism* (rozdz. 12).

¹⁸ W swoim tekście Jacobs określa go jako Epifaniusza z Cypru. Tu stosuję określenie, które wydaje się bardziej rozpowszechnione w polskich badaniach.

„uwypuklała pozytywną rolę odegraną przez judaizm i Żydów w listach Pawła i minimalizowała zbiorową odpowiedzialność [culpability] Żydów za ukrzyżowanie”, proponując tym samym pozytywne podejście do „śladowej żydowskości” w tożsamości konwertyty (126–127/426).

Wyzwania związane z konceptualizowaniem konwersji pokazane są też w artykule Anne Oravetz Albert *Return by Any Other Name: Religious Change Among Amsterdam's New Jews* (rozdz. 7). Widzimy tu, jak ważne w kontekście rozważań nad tym problemem jest krytyczne stosowanie odpowiedniej terminologii i jak poszczególne terminy mogą implikować różne znaczenia mające konsekwencje dla rozumienia zjawisk, do których się odnoszą. Zajmując się kwestią *ex-conversos*, którzy w XVII-wiecznym Amsterdamie zaczynają otwarcie praktykować judaizm, badaczka rozważa interpretacje ich doświadczenia wynikające z różnych określeń używanych do opisu ich sytuacji, np. konwersja, rewersja, powrót (do judaizmu), judaizowanie, rejudaizacja, *tszuwa*, *gijur* etc. W jej tekście widzimy, jakie odczytanie (i interpretowanie) historii „nowych Żydów” w Amsterdamie sugeruje każde z nich, a jeszcze szerzej – jak wybór danego terminu determinuje nasze pojmowanie badanego zjawiska.

Tom przybliży nie tylko zmieniające się koncepcje konwersji w ujęciach narracji dotyczących historycznych konwertytów czy badaczy, którzy je studiują, ale również wpływ tych zmian na rozumienie pojęć ważnych dla badania historii żydowskiej, np. definiowania żydowskiej tożsamości narodowej czy religijnej. Ellie Schainker w artykule *When Life Imitates Art: Shtetl Sociability and Conversion in Imperial Russia* (rozdz.11), opierając się na literackich i dziennikarskich narracjach dotyczących konwersji (głównie żydowskich kobiet), zgłębia jej praktykę i mechanizmy społeczne w Cesarstwie Rosyjskim od lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XIX w. (252/426). Jak pokazano we wcześniejszych badaniach¹⁹, przypadek konwertytów może okazać się pouczający w rozumieniu sposobu, w jaki testowali oni przyjęte granice żydowskiej tożsamości i zmuszali do ich redefiniowania. Schainker również idzie w tym kierunku, zarysowując wpływ problemu konwersji na kształtowanie się koncepcji nowoczesnego narodu żydowskiego i określanie granic tej społeczności (251/426).

¹⁹ Zob. np. Shulamit S. Magnus, *Good Bad Jews: Converts, Conversion, and Boundary Redrawing in Modern Russian Jewry. Notes toward a New Category*, [w:] *Boundaries of Jewish Identity*, red. Susan A. Glenn, Naomi B. Sokoloff, Seattle–London 2010, s. 132–160 (w szczególności s. 138–139); Agnieszka Jagodzińska, „Konwertycka gorączka” z początku XX wieku: teksty, autorzy, metahistorie, „Kwartalnik Historii Żydów” (2019), nr 4, s. 109–131.

O nowoczesnych próbach rozumienia konwersji nie jako zamiany judaizmu na chrześcijaństwo, lecz jako swojego rodzaju religijnej syntezy pisze też Elliott Horowitz w tekście *Between European Judaism and British Protestantism in the Early Nineteenth Century* (rozdz. 10). Analizując dramatyczne przypadki Benjamina Nehemiasza Solomona, pochodzącego z terenów Galicji konwertyty żyjącego na przełomie XVIII i XIX w., autor pokazuje, że tak bohater jego artykułu, jak i niektórzy inni Żydzi z Europy Wschodniej przyjmujący chrzest w kręgu brytyjskiego protestantyzmu postrzegali tę zmianę „jako przejście nie od żyda do chrześcijanina, lecz od »zewnętrznego« bycia Żydem do pojęcia prawdziwego znaczenia żydowskości” (226/426). Przypadek brytyjskich towarzystw misyjnych promujących takie rozumienie konwersji jako „doskonalenie judaizmu” jest ważnym etapem w historii prowadzącej do powstania i rozwoju różnych grup określanych najpierw jako „hebrajscy chrześcijanie”²⁰, a później – Żydzi mesjańscy²¹, które rzucają wyzwanie tradycyjnemu pojmowaniu żydowskości.

Innym wyzwaniem, z którym autorzy tekstów w tomie *Bastards and Belivers* próbują się zmierzyć, jest kwestia źródeł używanych w badaniach nad konwersją, w szczególności narracje konwersyjne (*conversion narratives*). Z jednej strony są one „subiektywnymi interpretacjami, rekonstrukcjami czy reprezentacjami doświadczenia”, jednak z drugiej, jak przekonują Dunkelgrün i Maciejko, ich dzieje to nie tylko historia ich autorów, ale też czytelników, a także – historia zapotrzebowania na takie narracje (18/426). Przykładem takich badań, które nie skupiają się na poszukiwaniu historycznej referencyjności, lecz znaczeń, jest tekst Sary Gracombe badającej wiktoriańskie (i nie tylko) powieści o konwersji. W artykule „*Precious Books*”: *Conversion, Nationality, and the Novel, 1810–2010* (rozdz. 9) autorka pokazuje, że literatura ta może nas wiele nauczyć o tym, jak w XIX w. rozumiano konwersję, bo chociaż nie można jej traktować „jako świadectwa rzeczywistego życia, to dostarcza ona wglądu w kontekst kulturowy i ramy narracyjne, przez które transformacje takie jak konwersja były artykułowane przez pisarzy i przyswajane przez czytelników” (200/426).

²⁰ „Hebrajscy chrześcijanie” jest dosłownym tłumaczeniem angielskiego określenia *Hebrew Christians*, ale należy zaznaczyć, że „hebrajskość” odnosi się tu zasadniczo do narodowych, a nie językowych kryteriów żydowskości.

²¹ O takich historycznych i współczesnych grupach również powstało w ostatnim okresie kilka książek. Zob. np.: Michael R. Darby, *The Emergence of the Hebrew Christian Movement in Nineteenth-Century Britain*, Leiden–Boston 2010; Raymond Lillevik, *Apostates, Hybrids, or True Jews? Jewish Christians and Jewish Identity in Eastern Europe, 1860–1914*, Cambridge 2014; Marcela Kościańczuk, *Tożsamość wspólnot mniejszościowych. Kulturoznawcza analiza tożsamości członków wspólnot Żydów mesjańskich*, Poznań 2012.

Z kwestią źródeł wiąże się nieodłącznie problem metodologii stosowanych do ich badania. Autorzy artykułów zamieszczonych w tomie wykazują różną świadomość metodologiczną w pracy z niekiedy bardzo wymagającymi materiałami konwersyjnymi. Z jednej strony mamy tu teksty, które mogą budzić pytania w zakresie tej kwestii, z drugiej – takie, które mogą być wzorcem dla badań innych. Są też takie, w których – jak sądzę – szersza refleksja metodologiczno-źródłowa byłaby wielce pożyteczna dla pogłębienia rozumienia studiowanego aspektu konwersji.

Paola Tartakoff w tekście *Of Purity, Piety, and Plunder: Jewish Apostates and Poverty in Medieval Europe* (rozdz. 4) bada biedę zarówno jako czynnik będący jednym z możliwych powodów konwersji, jak i jej skutków. W pracach dotyczących konwersji (tak jest i tu) nierzadko przywoływaną kwestią jest motywacja przyjęcia chrztu. Pisanie o „motywach konwersji” jest jednak metodologicznie problematyczne. To, co możemy zbadać na podstawie zachowanych źródeł, jest jedynie motywem do mniemany lub deklarowanym (np. w przypadku świadectw konwersji lub narracji konwersyjnych). Przeważnie nie mamy natomiast narzędzi, żeby ustalić, czy te były tożsame z rzeczywistymi²². Przy analizowaniu motywacji konwersji wydaje się zatem wskazane zaznaczenie tych ograniczeń.

Problem źródeł istotny jest również w artykule *“Cleanse Me from My Sin”: The Social and Cultural Vicissitudes of a Converso Family in Fifteenth-Century Castile* (rozdz. 5), w którym Javier Castaño rekonstruuje historię trzech pokoleń rodziny Lucena mieszkającej w Toledo, Seville i Lizbonie (bardzo pomocne w śledzeniu tej historii jest drzewo genealogiczne na s. 110/426). Pokazując, jak konwersja wpływa na więcej niż jedną generację, autor prezentuje skomplikowane uwarunkowania religijne, społeczne i polityczne rządzące życiem (a czasem też śmiercią) *conversos* na Półwyspie Iberyjskim. Castaño przedstawia też wewnętrzne i zewnętrzne czynniki, które wpłynęły na rozwój skomplikowanych tożsamości i kultury *conversos* kształtującej się między integracją a opresją. W przypadku tego studium ciekawa byłaby szersza metodologiczna refleksja nad charakterem użytych w badaniach materiałów. Szczególnie interesujące wydają mi się dwa typy źródeł wykorzystywane przez autora. Pierwszym z nich jest *ynterrogatorio*, instrukcja dla *conversos* opracowana przez hiszpańską inkwizycję mająca służyć jako pomoc w przygotowaniach do wyznania „grzechów judaizowania” (105/426). Ciekawe byłoby określenie metodologicznych implikacji dla

²² Por. Jagodzińska, „Duszozbawcy?”..., s. 298.

wyznań składanych przed trybunałem inkwizycji jako źródeł wywołanych na podstawie takiego dokumentu. Drugim typem źródeł są prywatne listy *conversos* (107–109/426), w których dla swojego bezpieczeństwa używali niedomówień czy zakodowanych znaczeń. Myślę, że pogłębienie analizy stylu tej korespondencji, a także jej recepcji po stronie inkwizytorów, rzuciłoby dodatkowe światło na używanie języka jako narzędzia zarówno prześladowań, jak i prób samoobrony *conversos*.

Bardzo świadome metodologiczne odczytanie studiowanego źródła proponuje Michela Andreatta w artykule *The Persuasive Path: Giulio Morosini's Derekh Emunah as a Conversion Narrative* (rozdz. 8). Autorka bada opublikowane w Rzymie w 1683 r. dzieło *Derech emuna* [Droga wiary] Giulia Morosiniego jako narrację konwersyjną. Jak pisze, jej celem nie jest zestawianie tego tekstu z historyczną rzeczywistością, lecz taka analiza, która pozwoli zrozumieć, w jaki sposób Morosini kształtował na nowo swoją konwersję poprzez język: „jak konstruował swoje doświadczenie przez narrację w odniesieniu do zestawu społecznych wartości i wspólnych praktyk kulturowych swojego wieku” (177/426). Na uwagę zasługuje tu metodologiczne przygotowanie do pracy ze źródłem silnie przesiąkniętym określoną ideologią oraz unikanie ekstremów w jego interpretowaniu. Dobór tak założeń, jak i narzędzi badawczych, a także sam sposób przeprowadzenia analizy stawiają – moim zdaniem – tę pracę za wzór badań nad trudnym i pełnym wyzwania źródłem, jakim są narracje konwersyjne.

Tom *Bastards and Believers* jest obszerny – składa się z dwunastu rozdziałów i liczy kilkaset stron, a jednak wciąż może pozostawić uczucie niedosytu. Wiąże się ono z pominięciem (w sensie braku odrębnych tekstów, a nie pojedynczych odniesień) kontekstu konwersji z judaizmu na islam. Jej uwzględnienie mogłoby nie tylko poszerzyć spektrum zjawisk konwersji w świecie żydowskim, ale być może też pozwolić lepiej zrozumieć jej aspekty już omówione w tomie przez ukazanie, w jakim stopniu pewne postawy, doświadczenia, konteksty wyborów – np. konwertytów z judaizmu na chrześcijaństwo – są uniwersalne, w jakim zaś wyjątkowe. Ciekawe byłoby również szersze ujęcie konwersji w kontekście zjawisk skromnie reprezentowanego w tomie wieku XX lub też wcześniejszych, które wychodzą poza paradygmat konwersji jako zmiany religii²³. Wydaje się to o tyle istotne, że w niektórych przypadkach aspekty te pozwalają uwzględnić

²³ Takie aspekty jak konwersja sekundarna czy wewnętrzna, konwersja w kontekście religii uniwersalnej, bezwyznaniowości czy komunizmu również pojawiły się w badaniach ostatniej dekady – zob. np. przywoływany już tom *W poszukiwaniu religii doskonałej?*

funkcjonowanie mechanizmów konwersji poza kontekstem religijnym, a w innych – kontestują dotychczasowe „klasyczne” (jeśli o takim w ogóle można mówić) jej rozumienia.

Tom *Bastards and Believers* jest cennym wkładem w badania. Można go traktować jako reprezentatywną próbę tematów, źródeł, metod i wyzwań obecnych w studiach nad konwersją. Jednakże, jak zaznaczyłam, jest to tylko jedna z licznie wydawanych ostatnio publikacji. W czym zatem należy upatrywać tak dużego zainteresowania badaczy tą tematyką? Dunkelgrün i Maciejko piszą, że studiowanie historii konwersji i dziejów konwertytów w rzeczywistości może być sposobem na odkrywanie prawdy o nas samych i o czasach nam współczesnych, a badanie religijnych i kulturowych styków od czasów starożytności pomaga w rozumieniu obecnych zjawisk – na przykład gwałtownego rozwoju różnych religijnych fundamentalizmów. Wpisuje się też doskonale w badanie zagadnień tożsamościowych bądź to w rozumieniu „tożsamości jako wyboru”, bądź „tożsamości jako losu, którego się nie wybiera” (*unchosen fate*) (18/426). Myślę, że ta intuicja redaktorów jest trafna. Ponadto tak duże zainteresowanie konwertytami oraz studiowanie ich losów w kontekście historii żydowskiej, a nie w odezwaniu od niej, sygnalizuje coś jeszcze: potrzebę nowego spojrzenia na żydowską tożsamość, jej granice i sposoby jej definiowania.

Bibliografia

- Bastards and Believers: Jewish Converts and Conversion from the Bible to the Present*, red. Theodor Dunkelgrün, Paweł Maciejko, Philadelphia 2020.
- Converts of Conviction: Faith and Skepticism in Nineteenth-Century European Jewish Society*, red. David B. Ruderman, Berlin 2018.
- Darby Michael R., *The Emergence of the Hebrew Christian Movement in Nineteenth-Century Britain*, Leiden–Boston 2010.
- Doktór Jan, *Misjonarze i żydzi w czasach mesjańskiej zawieruchy 1648–1792*, Warszawa 2012.
- Endelman Todd M., *Leaving the Jewish Fold: Conversion and Radical Assimilation in Modern Jewish History*, Princeton 2015.
- Endelman Todd M., *Welcoming ex-Jews into the Jewish Historiographical Fold*, [w:] tenże, *Broadening Jewish History: Towards a Social History of Ordinary Jews*, Oxford 2011.
- Jagodzińska Agnieszka, „Duszozbawcy”? *Misje i literatura Londyńskiego Towarzystwa Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów w latach 1809–1939*, Kraków–Budapest 2016.
- Jagodzińska Agnieszka, „Konwertycka gorączka” z początku XX wieku: teksty, autorzy, *metahistorie*, „Kwartalnik Historii Żydów” (2019), nr 4.

- Kaźmierczyk Adam, *Rodziłem się Żydem... Konwersje Żydów w Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku*, Kraków 2015.
- Konversion in Räumen jüdischer Geschichte*, red. Martin Przybilski, Carsten Schap-
kow, Wiesbaden 2014.
- Kościańczuk Marcela, *Tożsamość wspólnot mniejszościowych. Kulturoznawcza
analiza tożsamości członków wspólnot Żydów mesjańskich*, Poznań 2012.
- Lillevik Raymond, *Apostates, Hybrids, or True Jews? Jewish Christians and Jewish
Identity in Eastern Europe, 1860–1914*, Cambridge 2014.
- Maciejko Paweł, *The Mixed Multitude: Jacob Frank and the Frankist Movement,
1755–1816*, Philadelphia 2011.
- Maciejko Paweł, *Wieloplemienny tłum. Jakub Frank i ruch frankistowski, 1755–1816*,
tłum. Jacek Chmielewski, Gdańsk 2014.
- Magnus Shulamit S., *Good Bad Jews: Converts, Conversion, and Boundary Redraw-
ing in Modern Russian Jewry. Notes toward a New Category*, [w:] *Boundaries of
Jewish Identity*, red. Susan A. Glenn, Naomi B. Sokoloff, Seattle–London 2010.
- Ruderman David B., *Missionaries, Converts, and Rabbis: The Evangelical Alexander
McCaul and Jewish-Christian Debate in the Nineteenth Century*, Philadelphia 2020.
- Schinker Ellie R., *Confessions of the Shtetl: Converts from Judaism in Imperial
Russia 1817–1906*, Stanford 2017.
- W poszukiwaniu religii doskonałej? Konwersja a Żydzi*, red. Agnieszka Jagodzińska,
Wrocław 2012.
- Wiśniewski Tomasz, *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska
w Białymstoku*, Łódź 2013.

Agnieszka Jagodzińska
Uniwersytet Wrocławski
agnieszka.jagodzinska@uwr.edu.pl